

Драгиша Бојовић

НИШ У КЊИЖЕВНОМ ДЕЛУ СТЕФАНА ПРВОВЕНЧАНОГ

Ако је судити по српској литерарној традицији, Ниш је имао веома необичну историјску и политичку судбину у српској историји средњег века. У једном моменту амбициозно најављен као будућа престоница државе¹, он ће, због сплета различитих околности, остати дуго на маргини друштвених и културних збивања у то време.

Српски писци, осим Стефана Првовенчаног, неће се много занимати за овај град, из једноставног разлога што он неће имати значајну улогу у држави Немањића. Намера Стефана Немање да Ниш учини престоницом никада се неће остварити, али ће та амбиција оставити дубоки траг у књижевној свести његовог сина наследника – Стефана Првовенчаног.

Податке које износи Стефан Првовенчани о овом граду врло често су користили историчари, па се из тог разлога неке, можда, може учинити да се о овом проблему нема шта више рећи. Једно савременије гледиште, међутим, пружа доста могућности да се ова тема изнова осветли, те да се сагледа присуство Стефана Немање у Нишу.

То гледиште је на најбољи начин дефинисао познати медијалиста Станислав Хафнер. Говорећи о феномену чудесног у Милутиновом житију, он је утврдио „да се ту не ради о историји у нашем значењу модерне реалности, него о историји која лежи изван нашег појма историје и реалности и која се битно разликује од модерних гледишта, а унутар критерија средњовековне историографије заузима екстремно место.”² Као потпуно легитимну делотворну силу у историји Хафнер сматра Бога и његова дејства, што официјелна српска историографија често искључује. Хафнер закључује да “то овлашћује историчара да божје дејство кроз чуда,

¹ Немања је преко својих изасланика, у децембру 1188. године, писмено известио немачког цара Фридриха I Барбаросу “да му припрема свечан дочек у најпознатијем од својих градова, који намерава да учини престоницом своје државе.” – Историја српског народа, прва књига, Београд 1981, 256. Види и: Историја Ниша, I, Ниш 1983, 94.

² Станислав Хафнер, Данило II као средњовековни историограф, Архиепископ Данило II и његово доба, Београд 1991, 133.

а самим тим и само чудо, посматра као део збивања, које је, такође, са своје стране, божје дело. То су чиниоци, који нам дају за право и који нас чак приморавају – ако желимо да служимо научној истини – да и хагиографска житија посматрамо као праву историографију, чак и онда када обавештавају о догађајима који измичу модерном схватању научног појма историје.”³ Имајући све ово у виду, ми смо Житије светог Симеона од Стефана Првовенчаног сагледали као целину историјског и метаисторијског, дајући исти третман и једном и другом профилу историјских догађаја. Зато се присуство Стефана Немање односно светог Симеона у Нишу и околини остварује у јединству реалног и метафизичког, манифестујући својеврсну историју на начин како је дефинише Хафнер. То преплетање “историја” уважава и јединство житија као жанра, блиско је његовој аутентичној поетици и ничим не осиромашује комплексност уметничких порука. У овако дефинисаном методолошком оквиру кретаће се наше занимање за назначени проблем.

Скоро да немамо сличних примера, осим Београда, Константина Филозофа, да један српски средњовековни писац посвећује толико пажње неком граду. Поред политичких, разлоге треба тражити и у славној хришћанској прошлости Ниша. У свом једином књижевном делу, Житију светог Симеона, Првовенчани у пет наврата говори о Нишу, а он се од свих места и најчешће спомиње у делу. Помињање Ниша у директној је вези са политичким и војним активностима Стефана Немање, али и са његовим чудотворним присуством.

Пре ових експлицитних помена, Стефан Првовенчани говори о једном сусрету Стефана Немање и византијског цара Манојла I Комнена негде у околини Ниша, што се догодило негде пре 1168. године.⁴ Том приликом Немања је одликован “царским саном”, неком врстом дворске титуле односно достојанства, при чему је добио на управљање област Дубочицу.⁵ Према Првовенчаном, цар Манојло му је тада рекао:

“Теби буди и потомству твојему по теби у векове, ни с ким у заједници, ни са мном, ни са сродницима мојим по мени.”⁶

Ово значи да је област дарована само Немањи и његовим директним потомцима, при чему се, сасвим прецизно, искључују Немањина браћа. Који су разлози овакве одлуке тешко је наслутити.⁷

³ Исто, 133.

⁴ Јованка Калић, Стефан Немања у модерној историографији, у зборнику: Стефан Немања – Свети Симеон Мироточиви, историја и предање, Београд 2000, 11.

⁵ Божидар Ферјанчић сматра да је цар тиме “свакако желео да једног од српских жупана, чији су поседи били уз границу Царства, јаче веже за себе и своју политику, не би ли га у погодном тренутку користио као свог човека у евентуалним променама на власти у Србији.” Види: Б. Ферјанчић, Стефан Немања у византијској политици друге половине *XII* века, наведени зборник, 33.

⁶ Стефан Првовенчани, Сабрани списи, Београд 1988, 65.

Први помен Ниша односи се на Немањино освајање града 1183. године када се Немања прикључио угарском краљу Бели III у рату против Византије. Првовенчани сведочи да је Стефан Немања, након повлачења угарског краља, наставио рат:

“А када се угарски краљ врати у своју државу, Свети, растав се од њега, отиде са силом својом на град Перник, па и њега разруши силом својом и опустоши и град Стоб, и град Землн, и град Велбужд, и град Житомирски, и град Скопље, и град Лешки у Доњем Пологу, и град Градац, и град Призрен, и град славни Ниш, и град Сврљиг, и град Равни, и град Козли. Те градове поруши и до краја темеља их искорени, јер не оста камен на камену који се не поруши. И не подигоше се ни до данас. Земље њихове, и богатства њихова, и славу њихову приложи богатству и слави отачаства свога, и слави велможа и народа свога.

Придодаде земљи отачаства свога област нишавску до краја, Липљан, и Мораву, и звано Врање, призренску област и оба Полога до краја с међама својим.”⁸

Стефаново набрајање освојених градова је помало надмено, можда и хиперболично у констатацији да “не оста камен на камену који се не поруши.”⁹ Нема атрибута уз имена градова, осим у једном случају. Само за Ниш он каже да је “град славни”, а то ће поновити само још једном, нешто даље, кад буде говорио о Немањиним освајању Диоклитије и Далмације. Од свих поменутих у том следу само је Бар, попут Ниша, “град славни.” Можда Првовенчани Ниш назива славним због цара Константина, али ако је судити по аналогiji са Баром, онда је вероватније да то чини из разлога што је Ниш био епископско седиште као и Бар. Но, није искључено да то чини и због једног и због другог разлога.

У поменутом одломку за нашу анализу занимљива је још једна констатација. Писац тврди за порушене градове да се “не подигоше ни до данас.” Ако прихватимо чињеницу да је Првовенчани започео писање овог дела 1208. године, када је Ниш поново био под његовом влашћу, можемо са сигурношћу тврдити да је град био далеко од оног значаја какав му је

⁷ Немања још једном срео са истим византијским царем у околини Ниша, 1172. године. Он тада није био спреман да уђе у рат са Византијом и изразио је спремност да се потчини царској власти. Тада је Немања заробљен и одведен у Цариград. Након повратка из заточеништва, па све до смрти цара Манојла I, 1180. године, поштовао је вазалски однос. Види: Историја Ниша, I, Ниш 1983, 93.

⁸ Стефан Првовенчани, Сабрани списи, Београд 1988, 72.

⁹ Слично библијско место у Јеванђељу по Матеју (24,2): “Не видите ли све ово? Заиста вам кажем: неће остати овдје ни камен на камену, који се неће разметнути.” У Повести о Триштану и Ижоти такође постоји слично место. За Тристана се каже да је разорио град кнеза од Норота “тако да тамо ни камен на камену није остало.” – Повест о Триштану и Ижоти, превела Ирена Грицкат, Београд 1966, 68.

намењен у првим годинама владавине Стефана Немање, када је цела нишавска област освојена првим озбиљним српским продором у византијске територије.

Немања је у новоосвојеним крајевима остваривао и континуитет своје црквене политике, коју је некада започео храбро као подређени жупан, подигавши у Топлици храмове посвећене светом Николи и Пресветој Богородици. У Нишу ће он, како сведочи Стефан Првовенчани, сазидати храм Светога и великог мученика Пантелејмона.¹⁰

Са овим податком Стефан Првовенчани завршава своје сведочење о земаљском Немањиним присуству у Нишу. У догађајима који следе, сам аутор биће формално главни јунак, али у свему томе он посебно потенцира помоћ коју му пружа свети Симеон, манифестујући “делотворну силу у историји”, јер се Господ прославља преко светих својих и преко чудеса која они чине. Један од тих догађаја, формалног профаног оквира, је поход бугарског цара Борила и грчког Филандра 1214. године. О томе Првовенчани пише:

“Би завист од законпреступнога цара бугарског, по имену Борила, који је близу живео, чије се безакоње не утаји од свега света, јер, уистину, надмаша Иродово безакоње. Јер се овај диже са силом својом, узев са собом зета својега, грчког цара по имену Филандра, који је у славном Константиновом граду. И узнесоше мисао своју високо да потребе отачаство Светога и да ме до краја озлобе, и, ако је могућно, и да ме прогнају из државе моје. Јер рикаху као лавови, и хтедоше да ме прогутају, и, подигавши силу, да се похвале противу мене.

А ја, видећ их како иду одлучно и незадржано, свирепо и неукротљиво, до града, по имену Ниша, немајући другога помагача од земаљских сем Господа мојега, Исуса Христа, и пресвете Богородице и овога светог господина мојега, вапијох у болу срца својега...”¹¹

Након Стефанове молитве, свети Симеон ће сатворити једно од својих чуда чији је следећи епилог:

“И наједном, у поноћ, би вика. И расу невидљиво Пречасни непријатеље наше, који се беху дигли. И страхом великим обузети, појавом мојега господина светог и знамењем једним, побеђени од њега побегоше, секући сами себе, једни друге, и победа им би међу собом, и до краја се срушише. И отидоше посрамљени, у пропасти и срамоти великој.”¹²

¹⁰ Иако је Стефан Првовенчани овде експлицитан, у науци постоје мишљења да је Немања само обновио храм. Види: П. Гагулић, Црква Св. Пантелеја у Нишу, Смедерево 1963. О овоме и: Војислав Кораћ, Свети Пантелејмон у Нишу, задужбина Стефана Немање, Стефан Немања – Свети Симеон Мироточиви, историја и предање, Београд 2000, 163-169.

¹¹ Стефан Првовенчани, нав. дело, 90.

¹² Исто, 91.

Ово је четврто чудо које чини свети Симеон. Претходна три се догађају у Студеници, на гробу његовом. Тамо ће потећи миро, биће излечење бесом обузетог и један ослабљени ће се подићи. То су типична светитељска чудеса, а она која следе после тога доказ су Симеоновог заштитништва и милости над Стефаном Првовенчаним. Немања као заштитник отачаства и даље остварује своју историјску улогу, продужујући своје присуство у самој историји. На овом примеру видимо да се Свети пројављује у Нишу, на месту овоземаљских победа својих. Поред тога што остварује улогу заштитника отачаства, он се на овом примеру појављује и као заштитник града и области које је некада мачем освојио. Историјска компонента његовог чудесног пројављивања даје посебан квалитет светитељству његовом. Оно што је Немања чинио за живота, подижући православне храмове, представља својеврстан увод у његову светост, а његово потоње чудесно учешће у историјским догађајима продужење је историје коју је Немања промовисао као владар.

И последње Немањино чудо, седмо по реду, везано је за Ниш. Оно је накнадно дописано, што закључујемо из чињенице да следи после похвале као природног завршетка дела. Овде се свети Симеон јавља као Стефанов помоћник у борби против латинског цара Хенриха и угарског краља Андрије II, који су склопили савез 1215. године са намером да победе Стефана Првовенчаног и да се састану у граду Нишу:

“Јер нечастиви побуни два цара да ме ожалосте, краља угарског, по имену Андрију, и цара грчког званог Јериса Филандра. Свећаше рђав савет да ме прогнају и да земљу отачаства мојега разделе и задрже себи. Дигоше велике силе своје, овај од северних страна, а онај од истока идући, па да се састану и виде у граду Нишу. И, кад се састану, да се обрну на земљу светога Симеона и на отачаство моје, зовући ме непрестано, на превару као с љубављу, да дођем на виђење с њима.”¹³

Након молитве светом Симеону, из чијег ће гроба и лика (фреске) истећи у том тренутку миро, Стефан ће се обратити за благослов брату, учитељу и наставнику своме Сави. Благодат Симеонова и молитва Савина¹⁴ учиниће да Стефан Првовенчани и краљ Андрија склопе мир, након дванаест дана преговора у граду Равно (данашња Ђуприја). Двојица владара ће после тога кренути према Нишу, да би се састали са царем Хенрихом. Првовенчани не пропушта прилику да још једном истакне да су се састали у славном граду Нишу, одакле су Хенрих и Андрија отишли посрамљени. Ниш је напустио и Стефан Првовенчани са свешћу да се у овом граду још једном пројавила слава Господња и на делу показала брига светог Симеона за отачаство своје и град Ниш.

¹³ Исто, 98.

¹⁴ Ово је један од примера деловања “свештене двојице” који истиче Стефан Првовенчани. Ту идеју нарочито афирмишу Доментијан и Теодосије. Види: Драгиша Бојовић, Савино измирење завађене браће у српској житијној књижевности, у: Свети Сава у српској историји и традицији, Београд 1998, 159-167.

За разлику од других писаца Житија светог Симеона (Светог Саве и Доментијана), он ће увек о Нишу говорити као о славном граду. Наравно, може се поставити питање зашто нема помена Ниша и код ове двојице писаца. Сматрамо да су разлози пре свега поетичке а не политичке природе. Свети Сава пише житије свога оца 1208. године када је писање житија започео и Стефан Првовенчани. То значи да су му били познати сви значајни детаљи Немањиног живота, као што су били познати и његовом брату, међу њима и догађаји у вези са Немањиним боравком у Нишу. Он не само да не помиње те догађаје, него чак не именује нишевску област међу Немањиним освојеним територијама. Код Саве нема помена ни о цркви Светог Пантелејмона. Од манастира он помиње само Свету Богородицу и Светог Николу у Топлици, као и Ђурђеве ступове и Студеницу. Сава се определио, што је и раније истицано у науци, да напише житије монаха, а не владара што је било првенствено опредељење Стефаново. Са друге стране, за Саву је прича о “славном граду Нишу” била одавно завршена, што се не би могло рећи и за Стефана. Можда је он, што је свакако само претпоставка, још увек размишљао о Нишу на начин како је о овом граду размишљао Стефан Немања. Ако се зна да је син у политици углавном следио свога оца, онда та претпоставка не може бити искључена. То не мора значити да је и Првовенчани имао намеру да од Ниша направи престоницу, али га је свакако сматрао политички и стратегијски важним градом у својој држави.

У време кад Доментијан пише Житије светог Симеона, 1264. године, немамо непосредних вести о Нишу као српском граду. То не мора бити разлог Доментијановог заборављања. Јер, он, иначе, као стваралац не придаје пажњу историјским и географским појединостима, већ предност даје библијској симболици и богословским реминисценцијама. Иако је из Стефановог Житија светог Симеона преузео 438 редова, он нигде не помиње Ниш, бугарског цара Борила, латинског цара Хенриха Фландријског, нити угарског краља Андрију. Доментијан је у сликању Симеоновог портрета ближи Сави него Првовенчаном, мада Савино Житије светог Симеона није користио. Њих двојицу спајају светогорски назори, који нису били страни Стефану Првовенчаном, али су, у сваком случају секундарни, у односу на његов прагматични политички и стваралачки став.

Све ово нас наводи на закључак да је велики жупан и српски краљ Стефан Првовенчани у Житију светог Симеона обликовао својеврсну књижевну и националну свест о славном граду Нишу¹⁵, али је посредно и градио земну и светитељску везу између Ниша и Светог Симеона. Та веза се пројављивала кроз дела која су чињена у славу божју.

¹⁵ Стефаново помињање Ниша почиње и завршава се истицањем уз његово име атрибута “славни”. Он то чини свакако због његове славне прошлости, али не пропушта да га доведе у везу са Немањиним или својом владавином.

Остаје само да се одговори на питање зашто Првовенчани прећуткује Немањин сусрет са Фридрихом I Барбаросом у Нишу, 27. јула 1189. године. Разлоге, свакако, треба тражити у провизантијској политици српске државе, која је постајала све актуелније у време Стефана Првовенчаног, за разлику од недвосмислене и јасно изражене Немањине оданости Римској империји и антивизантијском ставу у сусрету са Барбаросом. Извесно посредно сведочанство о том сусрету можемо, можда, ипак наћи у Стефановим речима написаним поводом Немањиног сусрета са византијским царем Манојлом I:

“И томе, браћо, нека се не почуди ум ваш што га цареви љубљаху царском љубављу и што му множаху почести и дарове. И други га владоци марљиво слушаху, јер га вишњи Господ Исус Христос љубљаше.”³

У оквир ове предивне слике Првовенчани је засигурно сместио и Немањин нишки сусрет са немачким царем. Као политичар и књижевник сматрао је да је тиме довољно речено о ономе што у том тренутку не треба посебно апострофирати.

На крају можемо закључити да све што је о Нишу у овом књижевном делу речено, посредно и непосредно, у функцији је прослављања славног града и светог Симеона, заштитника његовог. Ако га је цар Константин прославио рођењем својим, Немања га прославља пуноћом славе бојне, као делатне историјске енергије. А у таквом манифестовању историје Стефан и свети Симеон тријумфују, јер “вишњи Господ Исус Христос љубљаше” угодника свога.

³ Стефан Првовенчани, нав. дело, 65.

Dragisa Bojovic

NISH IN STEFAN THE FIRST- CROWNED LITERAL WORK

Nish as a city of rich historical, religious and cultural tradition, with important strategic position will have the special political importance in the strains of the first Nemanic dynasty to spread the limits of their state. That goes first for Stefan Nemanja and his son Stefan the First Crowned. On one of his travels Nemanja conquered Nish, that had been under the Byzantium rule till then, and expressed the will to proclaim it for his metropolis. He there actualized important religious and structuring activeness as well as organized important diplomatic and political encounters. He was given the honor of the greatest Byzantium dignity. The greatest opposers to his strains were the Greeks and the Bulgarians and they would, from time to time, take over the town Nish from the Serbs.

Stefan the First Crowned represents the politics of his father and in his literal work, especially "Life of St. Simeon" he gave the special importance to Nish which is the most frequent part in the work. On the other side, this work, according to all this, represents one secluded example in Serbian medieval literal tradition. The other writers do not even mention it, between them the authors of the other two hagiographies of the life of St. Simeon (St. Sava and St. Dometian). The causes for this are political and poetic nature and it is paid special attention to this phenomenon.